

The Origin of Religion from the Point of View of Karl Marx and its Criticism based on the Theory of Fitrā (Nature) of Shahid Motahhari

Abdullah Hosseini Eskandian *
Ghorbanali Karimzadeh Gharamaleki **

Abstract

One of the most important issues in the philosophy of religion is the discussion of the origin of religion. Various views have been expressed about this; some who deny the divine and monotheistic religion do not consider an origin for religion other than human factors and human instincts, but according to the views of theists, religion is a divine order and a comprehensive plan from Almighty God to guide mankind. In the meantime, Karl Marx believes that religion teaches man to submit to the conditions in society and the world in which man lives, and it makes people unaware of the injustices they see around them and the society. Marx considers religion as a product of the ruling class to dominate the weak class of society. Marx's principles are in conflict with the theory of fitra, which considers the basis of religion to be divine and claims that humans are naturally inclined to religion. In this article, with a descriptive-analytical method, an attempt is made to investigate and criticize Karl Marx's sociological view on the origin of religion and criticize it from the perspective of Shahid Motahhari. Marx's theory can be rejected with the history of religions, which started from

* Ph.D. of Islamic Theology, Faculty of Islamic Theology and Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author). hosseinieskandianabdullah@gmail.com

** Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Islamic Theology and Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. g.karimzadeh@tabrizu.ac

Date of Receive: 2026/03/28 Date of Revise: 2026/04/07 Date of Acceptance: 2026/05/15

 Copyright©2010, Faculty of Islamic Theology and Sciences at University of Tabriz. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

The Origin of Religion from the Point of View of Karl Marx and its ... ۲
monotheism, and it is against the claim that we attribute a political origin to religion and consider it as a factor for the exploitation of the weak class of society.

Key Words: Origin of Religion, Karl Marx, Theory of Fitra, Shahid Motahhari, Religion, Politic

Introduction

Religion and religious beliefs have come into being since the day when mankind came into existence, and the question of the origin of religion has always been a fundamental question that every human being has faced, and for this reason, it has received the attention of religious thinkers. There are different views about the origin of religion, some believe that the origin of religion is based on human instinct and material things. Others consider human ignorance as the source of religion. Meanwhile, Karl Marx believes that religion is comforting, but the consolation of religion does not give a real solution, but by making the suffering tolerable and justifying it, it prevents any real solution, thus helping to fulfill the conditions that create suffering and oppression, and instead of changing the world, it strengthens submission. According to Marx, religion is nothing but a tool for politicians to control the weak class. Marx's view has always been criticized by Islamic thinkers. In the meantime, Shahid Motahhari states that contrary to what Marx stated, religions have always invited people to confront and fight against oppression and have supported the oppressed and fought against the oppressor.

Methodology

In this article, a descriptive-analytical method is used to analyze the views of Karl Marx and then, it should be critically investigated from the perspective of Shahid Motahhari.

Findings

Marx's religious insight and his theory about religion are part of his thought system known as "Dialectical Materialism". In building this system, Marx was influenced by many thinkers, among them the ideas of two of his contemporaries are prominent and decisive: Hegel's dialectic and Feuerbach's materialism. According to Marx, religion is consoling, but the consolation of religion does not give a real solution, but by making suffering tolerable and justifying it, it prevents any real solution and thus helps to fulfill the conditions that cause suffering and oppression, and instead of transforming the world, it reinforces submission. Religion, like opium, makes it easy to bear suffering and by creating illusions and ideas about the other world, it causes people's illusory happiness and suffocates the motivation of any effort, and by misdirecting the anger and emotions of the oppressed, which could be used to organize a revolution, it paralyzes them, and by turning the dreams and hopes of the deprived to heaven, alienates them from the earth (Marx, 2022: 67). According to Marx, religion

۳ Abdullah Hosseini Eskandian and Ghorbanali Karimzadeh Gharamaleki

teaches man to submit to the conditions in the society and the world in which man lives and makes him oblivious to the injustices he sees around him and the society. He also justifies the opinion that there should be inequalities in the society, including inequality in wealth and power, and he shows that it is acceptable (Hamilton, 2013: 140). Shahid Motahhari believes that if religion wants to be current and alive among people, it must also have some characteristics; one is that it should be in human nature, and in the form of an inner desire, it should be rooted in the depths of human nature and be rooted in it, or to be able to provide the natural needs and desires of man so that it has such a place that other things cannot fill its place (Motahhari, 2003: 250).

Discussion and Conclusion

The discussion about the origin of religion is one of the important issues of the philosophy of religion and new theology, which has caused many discussions and different views have been expressed. On the basis of dialectical materialism, Marx believes that religion is a product of the ruling class. Marx was more intent on presenting a critique of religion and analyzing aspects of it that served his particular purposes, that is, actually presenting a critique of exploitation in class society and especially capitalism in order to help overthrow it. Marx wrote less out of purely academic interest and generally had political goals in mind. The comprehensive analysis of religion did not help his political goals, and for that reason, he only dealt with aspects of religion that were considered obstacles in the direction of his goals. Therefore, Marx did not try to provide a comprehensive analysis of religion.

Marx, who did not turn his hand in this matter, insinuated that what he said about religion is related to the nature of religion, but it must be said that his opinion about this is a crude, one-sided, imprecise and simplistic opinion that cannot be accepted, and Shahid Motahhari's theory of *fitrā* (nature) is far stronger and more substantiated than his point of view, which has a rational and narrative (*nāqli*) support, but Marx's point of view is in conflict with obvious rational foundations and historical evidence.

References

- Cupitt, Don (2010). *Sea of Faith*, Trans. by Hassan Kamshad, Tehran: Tarhe No Publications, Fourth Edition.
- Marx, Karl (2022). *The Holy Family*, Trans. by Tirdad Niki, Tehran: Shafiei Publications, Second Edition.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (2019). *Manifesto of the Communist Party or The Communist Manifesto*, Grapevine, First Edition.
- Motahhari, Morteza (1994). *Collection of Works*, Tehran: Sadra Publications, First Edition.
- Motahhari, Morteza (2003). *Fitrā*, Tehran: Sadra Publications, First Edition.
- Motahhari, Morteza (2009). *The Causes of Tendency towards Materialism*, Qom: Sadra Publications, Sixth Edition.

منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری

عبدالله حسینی اسکندیان *

قربانعلی کریمزاده قراملکی **

چکیده

از جمله مباحث امروزی مهم در فلسفه دین، بحث از منشأ دین است. دیدگاه‌های گوناگونی در این باره ابراز شده است؛ برخی که منکر دین الهی و توحیدی هستند، منشائی جز عامل انسانی و غرایز بشری را برای دین، در نظر نمی‌گیرند اما بر اساس دیدگاه اندیشمندان خداپاوار، دین امری الهی و برنامه‌ای جامع از سوی خداوند برای هدایت بشر است. در این بین، کارل مارکس بر این باور است که دین تسلیم شدن در برابر شرایط موجود در اجتماع و جهانی را که انسان در آن زندگی می‌کند، به او آموزش می‌دهد و انسان را از بی‌عدالتی‌هایی که در اطراف خود و جامعه می‌بیند، غافل می‌سازد. مارکس، دین را زائیده طبقه حاکم برای تسلط بر طبقه ضعیف جامعه می‌داند. مبنای مارکس با نظریه فطرت که اساس دین را امری الهی می‌داند و ادعا می‌کند که انسان به‌طور فطری تمایل به دین دارد، در تضاد است. در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی سعی بر این است تا به بررسی و نقد دیدگاه کارل مارکس در باب منشأ دین و نقد آن از منظر شهید مطهری پرداخته شود. نظریه مارکس با تاریخ ادیان که از توحید شروع شده، قابل‌رد است و برخلاف این ادعاست که منشأ سیاسی برای دین قائل شویم و آن را عاملی برای استثمار طبقه ضعیف جامعه بدانیم.

کلیدواژه‌ها: منشأ دین، کارل مارکس، نظریه فطرت، شهید مطهری، دین، سیاست

* دکتری تخصصی کلام اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول). hosseinienskandianabdullah@gmail.com

** دانشیار گروه فلسفه و کلام دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. g.karimzadeh@tabrizu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۵

مقدمه

از روزی که بشر پا به عرصه وجود گذاشته است، دین و اعتقادات دینی نیز به وجود آمده‌اند و سؤال از منشأ دین، همواره سؤالی اساسی بوده که هر انسانی با آن مواجه بوده و به همین دلیل، مورد توجه اندیشمندان دین، قرار گرفته است. در مورد منشأ دین، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که برخی از آنها الحادی هستند و منشأ دین را بر اساس غریزه انسان و امور مادی می‌دانند؛ برخی دیگر نیز جهل آدمی را منشأ دین می‌دانند. کارل مارکس در این بین باور دارد که دین، تسلی بخش است، اما تسلی دین، راه حل واقعی به دست نمی‌دهد، بلکه با تحمل پذیر ساختن رنج و توجیه آن، از هرگونه راه حل واقعی جلوگیری می‌کند و بدین سان به ایفای شرایط ایجادکننده رنج و ستم، یاری می‌رساند و به جای دگرگونی جهان، تسلیم را تقویت می‌کند. به باور مارکس، دین چیزی جز ابزاری برای سیاستمداران برای کنترل طبقه ضعیف نیست. دیدگاه مارکس همواره با نقدهایی از سوی اندیشمندان الهی و غیرالهی مواجه شده است. در این بین، شهید مطهری اظهار می‌کند که برخلاف آنچه مارکس بیان داشته، ادیان همواره انسان‌ها را به مقابله و مبارزه با ظلم دعوت کرده و از مظلوم حمایت و به مبارزه با ظالم پرداخته‌اند. آنچه مارکس اظهار کرده، از سوی عاملان و رهبران دینی ممکن است صورت گیرد اما هیچ جایی در مبانی و اصول مسلم دینی ندارد.

احمدیان (۱۳۹۲) در مقاله «دیدگاه مارکس و فروید درباره منشأ دین» سعی نموده تا به تبیین و بررسی منشأ دین از منظر جامعه‌شناختی (مارکس) و روان‌شناختی (فروید) بپردازد. خدادادی و دانشور (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی مفهوم از خودبیگانگی و ارتباط آن با دین و اقتصاد از منظر کارل مارکس با توجه به مفهوم معنای زندگی» بیان کرده‌اند که مارکس با تأسی از استادش هگل، دین را سبب دور شدن انسان از خود طبیعی‌اش دانسته است؛ زیرا آدمی مجبور بود کارهایی انجام دهد برای وعده و وعیدها و این را بسان تولید کالا می‌دانست که برخلاف استعداد و خلاقیت، مجبور به اطاعت از فرمان‌های یکنواخت هستی که فرد را از خود دور می‌کند، باشد. گرجیان و افشارپور (۱۳۹۲) در مقاله «دین فطری، فطرت دینی (منشأ دین و گرایش به آن از دیدگاه استاد مطهری)» سعی نموده‌اند تا از منظر نظریه فطرت، به مسئله منشأ دین با تأکید بر اندیشه‌های شهید مطهری بپردازند. فولادی (۱۳۸۹) در مقاله «دین و دینداری در اندیشه شهید مطهری» در خلال مباحث خود سعی نموده تا نیم‌نگاهی به مسئله منشأ دین از دیدگاه شهید مطهری داشته باشد. تاکنون، تحقیقی که به بررسی و نقد دیدگاه کارل مارکس با محوریت اندیشه منشأ دین بر اساس نظریه فطرت بپردازد، صورت نگرفته است و این تحقیق، سعی در بررسی و تحلیل چنین موضوعی بر اساس آرای شهید مطهری دارد.

۶ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری

۱. دیدگاه کارل مارکس

در این بخش، به تبیین و تحلیل دیدگاه مارکس پرداخته می‌شود.

۱-۱. معنای منشأ دین

بحث در مورد منشأ دین، از مباحث فلسفه دین و الهیات جدید است که از تشکیک‌ها و پرسش‌های انسان در مورد دین و باورهای دینی به وجود آمده است.

برای اصطلاح منشأ دین، دست‌کم می‌توان سه معنای زیر را در نظر گرفت:

۱. علت پیدایش دین: سؤال از منشأ دین به این معنا در واقع پرسش از تبیین پدیده دین است، با چشم‌پوشی از پذیرش یا رد آن از سوی انسان‌ها. پیش‌فرض این سؤال، وجود واقعی دین و مقولات دینی است. در اینجا، بحث در این است که دین به‌عنوان پدیده خارجی و مستقل از پذیرش انسان‌ها، یعنی مستقل از روان انسان‌ها و همچنین جامعه انسانی، از چه منبعی نشأت می‌گیرد. آیا منشأ آن خدا و وحی آسمانی است یا نشأت گرفته از سحر و جادو می‌باشد؟ (حسینی اسکندیان و کریم‌زاده قراملکی، ۱۴۰۲: ۱۰۰).

۲. علت پذیرش دین یا انگیزه دینداری: معنای دوم به «دین در مقام تحقق» ناظر است. سؤال از منشأ دین به این معنا در واقع پرسش از علل و عواملی است که مردم را به‌سوی دین کشانده است (پالس، ۱۳۸۲: ۲۴). بنابراین، پیش‌فرض این سؤال، پذیرش دین به‌عنوان پدیده‌ای روانی یا پدیده‌ای اجتماعی است و پاسخ آن نیز می‌تواند پاسخی روان‌شناسانه یا جامعه‌شناسانه باشد.

۳. معنای سوم در واقع ناظر به جنبه عقلانی دین، یا جنبه اخلاقی دینداری است. در این معنا فواید و منافع دینداری و مضرات بی‌دینی مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرد تا مقدمه‌ای باشد برای دعوت مردم به شناخت دین و پذیرش دین از سوی آنها (قائم‌نیا، ۱۳۷۹: ۴۷-۴۸).

در مسئله تبیین، باید بین خاستگاه و منشأ دین نیز تمایز نهاد. این دو مسئله اگرچه مرتبط می‌باشند، اما متفاوت‌اند. پرسش از منشأ دینداری در زندگی بشر، دقیقاً مسئله تبیین است، اما سؤال از خاستگاه دین، در واقع پرسش از نسبت دینداری با جنبه‌ها و ساحت‌های مختلف وجود بشر است.

نظریه‌پردازان سکولاریست در تبیین پیدایش دین، به فرضیه‌هایی تمسک جسته‌اند که بر انکار منشأ الهی و هویت آسمانی دین مبتنی است و دین را امری بشری دانسته‌اند که به‌نحوی اختراع بشر است. اما در اندیشه الهی، منشأ دین به خواست و اراده الهی وابسته است که از طریق کتاب و سنت و به‌وسیله انبیای الهی، بیان گشته است. دین از دیدگاه

عبدالله حسینی اسکندیان و قربانعلی کریمزاده قراملکی ۷

اندیشمندان خداپاور، منشأ الهی و از دیدگاه اندیشمندان ملحد، منشأ انسانی دارد و برخاسته از اندیشه ناقص و شهوت آدمی است.

۲-۱. عناصر اندیشه مارکس

بنیاد دینی مارکس و نظریه وی در مورد دین، بخشی از نظام فکری اوست که به «ماتریالیسم دیالکتیک» مشهور است. مارکس در بنای این نظام، از اندیشمندان متعددی تأثیر پذیرفته است. از میان آنها، اندیشه‌های دو تن از هم‌عصران او برجسته و تعیین‌کننده است: دیالکتیک هگل و مادی‌اندیشی فوئرباخ.

بنابراین، پیش از آنکه به شرح و گزارش نظریه دینی مارکس و مبانی آن بپردازیم، لازم است به‌نحو اشاره، به تبیین دیالکتیک هگل و مادی‌اندیشی فوئرباخ بپردازیم؛ چراکه از جمله مقدمات نظریه مارکس می‌باشند.

دیالکتیک هگل: هگل، همه هستی و تاریخ را فرایند حرکت و تحول روح مطلق و یا خدا می‌داند که بر اساس آن روح مطلق، همچون معماری که طرح ذهنی خود را در قالب یک ساختمان محقق می‌سازد، در مسیر رسیدن به خودآگاهی، آزادی و کمال خودگشایی و تجلی می‌کند و خود را به‌صورت طبیعت و جهان مادی، تحقق می‌بخشد. این فرایند به روشی دیالکتیکی صورت می‌پذیرد؛ به این نحو که در یک مرحله با خودگشایی روح، طبیعت تحقق پیدا می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۹۱: ۷۰). با آنکه طبیعت چیزی جز تحقق روح نیست، با این وصف، روح چون حالت آرمانی خود را در آن نمی‌یابد، نسبت به آن و یا به تعبیر دقیق‌تر نسبت به خود، بیگانه است. از این رو، برای تصحیح آن، ضد آن را نیز ایجاد می‌کند. تعارض بین آن دو با شکل‌گیری حالت سوم که ترکیبی از آن دو است، حل می‌شود. هگل حالت اول را «تز» و حالت دوم را که ضد حالت اول است، «آنتی‌تز» و صورت سوم را که نتیجه حل تضاد و ترکیبی از آن دو است، «سنتز» می‌نامد. این سنتز نیز به‌نوبه خود، تز و حالت جدیدی است که ضد آن ایجاد می‌شود و این فرایند ایجاد، تضاد و ترکیب ادامه می‌یابد. در اعتقاد هگل، همه حوادث جهان از همین دیالکتیک بزرگ به وجود می‌آید. بدین‌سان، جهان چیزی جز تحقق ذهن خداوند که در جهت آزادی و خودآگاهی کامل سیر می‌کند، نیست. همان‌طور که از خودبیگانگی روح با تجلی و خودانکشافی او آغاز شد، سرانجام در پایان تاریخ نیز در نتیجه فرایند دیالکتیکی پیش‌گفته، روح به خویشتن باز می‌گردد و این، همان آگاهی و آزادی کامل روح است (کیویت، ۱۳۸۹: ۱۷۲-۱۷۳).

مارکس، ایدئالیسم هگل را رد کرد، اما نظریه ازخودبیگانگی و فرایند تعارض و تضاد را پذیرفت و از مبانی آن، در تقویت نظریه خود استفاده کرد و از آنها بهره گرفت.

۸ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری
ماتریالیسم فوئرباخ: فوئرباخ، شاگرد هگل بود اما برخلاف او، بینشی کاملاً مادی و الحادی داشت. او نظریه
ازخودبیگانگی هگل را اقتباس کرد و آن را بر اصل الوهیت و اعتقاد به خدا تطبیق نمود. فوئرباخ به خدا باور نداشت
و اندیشه خدا و دین را زائیده طبیعت انسانی می‌دانست:

«هستی متعال همانا جوهر انسان است ... لحظه حساس تاریخ هنگامی خواهد بود
که انسان آگاه شود که تنها خدای انسان، خود انسان است» (فوئرباخ، ۱۴۰۱: ۳۴).

فوئرباخ معتقد بود که آنچه ما به عنوان خدا و یا مطلق می‌خوانیم، چیزی نیست جز مجموعه‌ای از صفات و یا
کیفیات قابل تحسین انسانی مثل خوبی، زیبایی، خرد، عشق، محبت، قدرت و... که از صاحبان اصلی آن انتزاع شده و
به آسمان، فرافکنده شده است و تحت عنوان موجودی فراطبیعی به عنوان خدا یا موجود مطلق، مورد پرستش قرار گرفته
است. مفاهیمی مثل عقلانیت و آزادی نیز (که هگل در مورد روح مطلق به کار می‌برد) اوصاف جنبه‌های زندگی مادی
و طبیعی خود ما هستند. اما انسان در برابر خدای خودساخته، از این صفات واقعی خویش بیگانه گشته است. الهیات
مسیحی و فلسفه هگل هر دو در مورد ازخودبیگانگی ما مقصر هستند، زیرا اموری را که اساساً انسانی هستند به
موجودی بیگانه به نام خدا و یا مطلق، نسبت داده‌اند (ریمون، ۱۳۷۷: ۸۸).

مارکس، تحلیل فوئرباخ در مورد اندیشه خدا و ازخودبیگانگی انسان را مشتاقانه پذیرفت اما آن را ناتمام دانست،
زیرا به اعتقاد او، فوئرباخ مشخص نساخته است که چه عاملی موجب فرافکنی صفات انسانی و ازخودبیگانگی انسان
می‌شود. ازاین‌رو، تلاش کرد تا خود به این سؤال پاسخ گوید و در نظریه خود، به این مسئله پرداخت.

۳-۱. تعریف دین

مارکس، دین را نمونه کاملی از ایدئولوژی می‌داند که در تعریف او عبارت است از یک نظام اعتقادی که هدف
عمده آن، توجیه وضع موجود به نفع ستمگران است. دین به فقیران توصیه می‌کند که نظام و ترتیبات اجتماعی که در
آن به سر می‌برند، امری ازپیش تعیین شده و مقدر است و باید به همین نحو باشد. بنابراین، باید از وضع خود خشنود
باشند و برای تغییر آن کوشش نکنند، زیرا مرجعی بالاتر آن را مقدر ساخته است. خدا، خواسته است که مالکان
ثروتمند و کارگران فقیر به همین نحو باقی بمانند و در همان حال برای تسلی آنها، بهره‌مندی از نعمت‌های جهان
دیگر را به آنها وعده می‌دهد و عقوبت ستم ستمگران را به دوزخ اخروی موکول می‌کند. به‌رغم این توجیه‌گری،
آرزوی جهانی بهتر که از رنج و ستم کنونی فارغ باشد، خود بیان اعتراضی است بر ضد رنج و ستم. بنابراین، دین هم
ابزار ظلم و توجیه آن است و هم بیان اعتراضی است بر ضد ظلم (پالس، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

مارکس در این راستا می‌گوید:

«دین، تسلی بخش است اما تسلی دین، راه حل واقعی به دست نمی‌دهد، بلکه با تحمل پذیر ساختن رنج و توجیه آن، از هرگونه راه حل واقعی جلوگیری می‌کند و بدین سان به ایفای شرایط ایجادکننده رنج و ستم یاری می‌رساند و به جای دگرگونی جهان، تسلیم را تقویت می‌کند. دین همچون افیون، تحمل رنج را ساده می‌سازد و با ایجاد اوهام و پندار مربوط به جهان دیگر موجب شادمانی موهوم مردم می‌شود و انگیزه هرگونه تلاش را در نطفه خفه می‌کند و با هدایت نادرست، خشم و احساسات ستم‌دیدگان را که می‌توانست برای سازماندهی یک انقلاب به کار رود، آنها را فلج و با عطف آرزوها و امیدهای محرومان به آسمان، آنها را از زمین بیگانه می‌سازد» (مارکس، ۱۴۰۱: ۶۷).

مارکس معتقد بود که با توجه به این آثار دین، باید با آن مبارزه کرد و آن را کنار نهاد. اما از آنجاکه دین، محصول نوعی شرایط اجتماعی و یا به تعبیر مارکس، نه بیماری بلکه نشانه بیماری است، بدون از میان برداشتن آن شرایط نمی‌توان دین را کنار نهاد (مارکس، ۱۴۰۰: ۵۶). با تحقق جامعه کمونیستی که در آینده و پس از به اوج رسیدن نظام سرمایه‌داری حاصل می‌شود، شرایط نیاز به پندار دین نیز منتفی می‌شود. از دیدگاه مارکس، این انسان است که دین می‌سازد، دین انسان نمی‌سازد. دین، خودآگاهی آدمی است که یا هنوز به خود دست نیافته است و یا باز خود را گم کرده است. رنج دینی در آن واحد هم بیانگر رنج واقعی است و هم اعتراضی علیه رنج واقعی. دین، آه موجود ستم‌دیده، احساس جهان سنگدل، روح زمانه بی‌روح است. دین، نیکبختی واهی مردم است و الغای آن در عین حال درخواستی برای نیکبختی واقعی آنان است. درخواست کنار نهادن توهمات وضع آنها درخواست کنار نهادن وضعی است که به توهم نیاز دارد (همان: ۶۰-۶۵).

۴-۱. تبیین نظریه

درباره به وجود آمدن نظام طبقاتی، مارکس معتقد است که به دلیل اینکه انسان‌های اولیه به صورت اشتراکی زندگی می‌کردند و تمام وسایل و ابزارآلات مورد استفاده در زندگی آنها به صورت اشتراکی و متعلق به همه آنها بوده است، کسی حق مالکیت اختصاصی در آن را نداشت. اما به مرور زمان و با توجه به وجود آمدن نیازهای جدید در سایه پیشرفت جامعه، نیاز به استفاده و به وجود آمدن ابزارهای جدید بود که منجر به ایجاد حوزه‌های تخصصی زیادی می‌شد. در اینجا، نیاز به یک تقسیم کار که مارکس آن را «روابط تولید» نامیده است، احساس شد. در نتیجه

۱۰ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری
این تقسیم کار نیاز به این بود که ابزارها و وسایل از وضعیتی برخوردار شدند که هرکسی قسمتی از آن را در اختیار
بگیرد و مالک خصوصی آن شود (Marx and Engels, 2019: 36).
مارکس در تبیین این وضعیت می‌گوید:

«مالکیت خصوصی منجر به این شد که هرکسی در زمینه خاصی از تولید فعالیت
کند و برای مبادله و معامله هم از این تولیدات خاص خودش استفاده کرد.
در این میان افرادی که یک نوع استعدادی برای تولید و فروش بیشتر محصولات
خود داشتند یا از طریق زور به دارایی و ثروت بیشتری دست یافتند، هم‌زمان این
اتفاق منجر به از دست رفتن ثروت گروه دیگر شد. افراد ثروتمند به مرور زمان با در
اختیار گرفتن ابزارها و ملک‌های موجود تبدیل به نوعی ارباب شدند که بقیه افراد
که فاقد این ملک و ثروت بودند به‌عنوان کارگر یا برده در خدمت آنها قرار گرفتند و
مجبور به تبعیت از آنان بودند» (Marx, 2004: 23).

بنابراین، کشاورزی و املاک خصوصی به طبقاتی شدن جامعه منجر گردید. مارکس معتقد است که واقعیت‌های
اقتصادی در سراسر تاریخ، بنیان حیات اجتماعی را تشکیل داده و اقتصاد به‌نوعی پایه و اساسی است که تقسیم کار،
نزاع طبقاتی و از همه مهم‌تر، از خودبیگانگی انسان را به وجود آورده است و بر تمام فعالیت‌های انسانی، تأثیر دارد
(پالس، ۱۳۸۲: ۱۲).

مارکس، دین را ساخته دست انسان و فرافکنی آرمان‌های والای انسانی می‌داند. به نظر مارکس، دین اساساً
محصول یک جامعه طبقاتی است:

«دین، نوعی از خودبیگانگی است و همچنین بیانگر منافع طبقه حاکم در جامعه‌ای
است که با دین می‌توانند خواسته‌های خود را بر طبقه زیردست تحمیل کنند و دین
هم نوعی تسلیم و مایه تسلی طبقه زیردست در مقابل این ظلم‌ها و استثمارهای
طبقه حاکم، در میان ضعیفان را ایجاد می‌کند تا این ظلم‌ها را تحمل کنند و به دنبال
جبران آن در جایی دیگر و دنیایی دیگر باشند» (مارکس، ۱۴۰۱: ۱۵).

به اعتقاد مارکس، جوامع ماقبل طبقاتی به علت اینکه با نیروهای طبیعت ناآشنا بودند و آنها را نمی‌شناختند و
نمی‌توانستند اساس و علت آنها را تبیین کنند، به پدیده‌هایی مثل دین و جادو روی می‌آوردند و در آنها جویای اسرار

عبدالله حسینی اسکندیان و قربانعلی کریمزاده قراملکی ۱۱

طبیعت شدند و در پی نظارت بر آنها برآمدند. اما در جامعه طبقاتی، قوانین و نظام حاکم بر جامعه، به عنوان پدیده‌ای ازپیش تعیین شده که انسان را نظارت و تعیین می‌کرد، در نظر گرفته می‌شد.

در واقع، این نظم اجتماعی چیزی جز کنش و واکنش‌ها و رفتار اعضای جامعه نیست و نظم اجتماعی در واقع آفریده خود اعضای جامعه است. پس اعضای این جامعه دچار نوعی «ازخودبیگانگی» هستند که این قوانین را زائیده نیروهای خارج از اعضای جامعه می‌دانند و چیزهایی را که زائیده خودشان است، آفریده نیروهای خارج از خود می‌دانند.

مارکس در نظریه منشأ دین خود، کمی هم متأثر از فوئرباخ بوده است که معتقد بود ویژگی خدایان در واقع چیزی جز ویژگی خود انسان‌ها البته به صورت فراقنده شده، نیست (همیلتون، ۱۳۹۲: ۱۴۱-۱۴۲).

به نظر مارکس، دین تسلیم شدن در برابر شرایط موجود در اجتماع و جهانی را که انسان در آن زندگی می‌کند، به او آموزش می‌دهد و انسان را از بی‌عدالتی‌هایی که در اطراف خود و جامعه می‌بیند، غافل می‌سازد؛ او همچنین این نظر را که بنیاد در جامعه، نابرابری‌هایی اعم از نابرابری در برخورداری از ثروت و قدرت وجود داشته باشد، موجه می‌نماید و قابل قبول و پذیرش نشان می‌دهد.

در نتیجه، به اعتقاد مارکس، عامل اصلی گرایش به دین، دارای دو بُعد است:

یک بُعد آن مربوط به طبقه حاکم و استثمارگر است که با استفاده از دین و علی‌رغم عدم اعتقاد به آموزه‌های دینی، آن را به عنوان عاملی برای پیشبرد اهداف استثماری خود و قبولاندن اهداف و نظریات خود به طبقه پایین دست استفاده می‌کنند و قدرت را به دست می‌گیرند و بر مردم حکومت می‌کنند. بُعد دیگر آن، مردم استثمار شده هستند که برای تسکین خاطر خود و رهایی از دردهای ناشی از نابرابری، به دین روی می‌آورند و آن را تسکین آلام خود می‌دانند (مارکس، ۱۴۰۰: ۸).

۲. دیدگاه شهید مطهری

در این بخش، به تبیین و تحلیل دیدگاه شهید مطهری می‌پردازیم.

۲-۱. معنای اصطلاحی فطرت

فطرت در اصطلاح، دارای معنای مختلف و گوناگونی است که افراد مختلفی به تعریف آن پرداخته یا در علوم مختلف، تعریف خاص خود را دارد که به بیان آنها می‌پردازیم:

۱. فطرت از دیدگاه افلاطون: افلاطون معتقد است که جهانی جدای از این جهان وجود دارد که در آن، حقایق

۱۲ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری
هستی، کاملاً جدا از ماده و فاقد آن است و آن عالم را عالم مُثُل می‌نامند (افلاطون، ۱۳۸۷: ۹۶). افلاطون اعتقاد دارد که روح، قبل از پیدایش بدن و ارتباط با آن، وجود داشته و بعد از به وجود آمدن بدن، به آن پیوسته است و بنابراین چون روح قبل از بدن وجود داشته و مجرد بوده، قادر به اتصال به حقایق غیرمادی و مجرد نیز بوده است و به واسطه همین ارتباط، به جهان ماده نیز آگاه بوده، ولی پس از اتصال به بدن مادی، چیزهایی را که در عالم مجردات به آن آگاه بوده است، به فراموشی سپرده و هنگامی که پا به جهان مادی می‌گذارد و تولد می‌یابد، به تدریج و با رشد در این عالم ماده، از طریق حواس به کسب معرفت می‌پردازد و در واقع آن چیزهایی را که می‌دانسته، به یاد می‌آورد که به آن حالت تذکر نیز گفته می‌شود (همو، ۱۳۸۸: ۸۷).

۲. معنای دیگری که برای فطرت بیان شده است، ادراکات بالقوه‌ای که در ذهن همگان وجود دارد، هرچند که بالفعل موجود نیستند ولی به مرور زمان، فعلیت می‌یابند (قائم‌نیا، ۱۳۷۹: ۵۶).
۳. معنای سومی که برای فطرت ذکر شده، عبارت است از علم بسیط به علت از ناحیه معلول. علامه طباطبایی در المیزان، در مورد شناخت خدا به این عبارت عنایت داشته و می‌فرماید:

«این وجدان همه ماست که اگر فطرت کسی سالم باشد ممکن نیست به این حقیقت اعتراف نکند که من موجود نیازمندی‌ام به چیزی غیر از خودم. و همچنین غیر از من تمام موجودات و آنچه که به تصور و وهم یا عقل درآید، همه محتاج به امری هستند که خارج از ذاتشان است» (طباطبایی، ۱۳۶۳، ۶: ۵۱).

۴. در منطق، قضایایی هستند به اسم «فطریات» که در آنها ثبوت محمول برای موضوع، به واسطه‌ای نیاز ندارد و تصور موضوع و محمول آنها از تصور حد وسطی که موجب تصدیق به آنهاست، در ذهن جدا نیست؛ مانند تصدیق به اینکه «چهار زوج است» و حد وسط آنها چنان روشن است که ذهن انسان برای رسیدن به آن، محتاج چیز دیگری نیست و به همین واسطه، این‌گونه قضایا را «قضایا الی قیاساتها معها» یعنی قضایایی که قیاس آنها با خودشان همراه است (قیاس آنها در فطرت انسان مذکور است) می‌خوانند (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ۲: ۳۴).

۵. معنای دیگر فطرت، معنایی است که عرفا به بیان آن پرداخته و منظور از آن، عالم جبروت است که مقدم بر عالم مادی و ملکوت می‌باشد (ابن عربی، ۱۳۸۵: ۱۳۹).

در مورد بیانات شهید مطهری درباره چیستی دین، در ابتدا باید به بیان چند نکته پردازیم؛ بیشتر بیانات وی در مورد چیستی دین را می‌توان توصیف دین دانست و نمی‌توان آنها را در مقام تعریفی برای دین در نظر گرفت که اگر

عبدالله حسینی اسکندیان و قربانعلی کریمزاده قراملکی ۱۳

این‌گونه باشد، دچار خطا خواهیم شد. یکی از نکته‌هایی که باید بدانیم، موضع خطا در جست‌وجو از تصویر شهید مطهری از تعریف و چیستی دین، درآمیختن تعریف و توصیف است. شهید مطهری در مواضع مختلف، به توصیف دین و به‌طور خاص دین اسلام پرداخته‌اند؛ اگرچه غالب این توصیفات نقش تمایزگری دارند و برخی وجوه ممیز دین از غیر آن را نشان می‌دهند، اما چنین توصیفاتی در مقام تعریف دین نیستند. برای نمونه، شهید مطهری می‌گوید:

«ایمان مذهبی پیوندی است دوستانه میان انسان و جهان و به عبارت دیگر نوعی هماهنگی است میان انسان و آرمان‌های کلی جهان» (مطهری، ۱۳۷۴، ۱: ۷۶).

چنین تعبیری، توصیف ادیان مذهبی و بیان یکی از ویژگی‌های آن است اما تعریف ایمان مذهبی نیست. اگرچه شهید مطهری مسئله تعریف دین را به منزله یک موضوع مدون مورد بحث قرار نداده است، اما ایشان در مواضع مختلف آثارشان به بیان توصیف و تعریفی از دین پرداخته است که شامل دو دسته تعریف می‌شوند؛ ساختارگرا و غایت‌گرا.

شهید مطهری در تعریف خود، با در نظر گرفتن اینکه سرشت و منشأ همه انسان‌ها یکی است و همچنین با نظر به اینکه انسان دارای یک سیر تکاملی هدفدار و برنامه‌ای مشخص است، دین را چنین تعریف می‌کند:

«حقیقت دین عبارت است از بیانگر خواسته‌های فطرت و راهنمای بشر به راه راست» (همان: ۷۸).

شهید مطهری در بیانات دیگر خود، دین را مقتضای فطرت و ندای طبیعت روحانی بشر معرفی می‌کند و اعتقاد دارد که دین، مختص به زمان و مکان خاص و معینی نیست، بلکه برای نظم بخشیدن و پیشرفت زندگی بشر آمده است (مطهری، ۱۳۸۲: ۴۵). وی در تبیین دین اسلام چنین می‌گوید:

«این دین، دین خاتم است، اختصاص به زمان معین یا منطقه معین ندارد، مربوط به همه منطقه‌ها و همه زمان‌هاست، دینی است که برای نظام زندگی و پیشرفت بشر آمده است» (همان: ۴۸).

شهید مطهری در تعریف دیگر خود، بر عناصر تشکیل‌دهنده دین که همان اصول و مبانی دین است، اشاره کرده و همچنین تأکید دارند که خود فرد باید برای فهم آن، تلاش کند (همو، ۱۳۸۹: ۲۸). همچنین شهید مطهری در برخی از تعاریف خود، به بیان بخشی از مقومات دین پرداخته است:

۱۴ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری

«دین ایدئولوژی است که تکیه‌اش بر سرشت روحانی انسان یعنی بر شناساندن انسان است، بر آگاه کردن انسان به این سرشت و پرورش دادن این جنبه وجودی انسان» (همان: ۵۶).

۲-۲. اقسام فطرت

فطرت از دیدگاه شهید مطهری بر دو گونه است: فطرت ادراکی یا بینشی و فطرت احساسی یا عاطفی. این طبقه‌بندی را می‌توان سازگار با تقسیم پایه‌های شخصیتی آدمی به شناختی و هیجانی و نیز توانایی دوگانه هوش شناختی و هوش هیجانی دانست. با توجه به این تقسیم‌بندی ارائه‌شده از سوی شهید مطهری، به بیان اقسام فطرت می‌پردازیم.

۱. فطرت ادراکی: شهید مطهری، فطری بودن با توجه به فطرت ادراکی را چنین بیان می‌کنند:

«دین یا خصوصاً توحید از نظر ادراکی - فکری برای بشر، فطری است. یعنی آن فکری است که عقل انسان بالفطره آن را می‌پذیرد و برای پذیرفتن نیاز به تعلیم و تعلم و مدرسه نیست» (همان: ۹۷).

به‌طورکلی هرچه را که از نظر ادراک بگوئیم فطری است، معنایش این است که یا دلیل نمی‌خواهد و یا بدیهی اولی است و یا از قضایایی است که اگر دلیل هم بخواهد، دلیلش همراهش است، یعنی «قضایا قیاساتها معها» (قراملکی، ۱۳۸۳: ۱۷۰).

۲. فطرت احساسی: فطری بودن دین به معنای فطرت احساسی یعنی توجه به خدا، حتی توجه به دستورهای دین، احساسات انسان را به سوی خدا و دین می‌کشاند. انسان بالفطره به سوی خدا گرایش و کشش دارد و جذب او می‌شود. فطریات احساسی که گاهی به آنها فطریات گرایشی نیز می‌گویند، از نظر شهید مطهری به پنج دسته تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از:

الف. حقیقت‌جویی: یعنی اینکه انسان دارای یک گرایش است که میل به کشف واقعیت‌ها، آن‌چنان‌که هستند، دارد. انسان می‌خواهد جهان هستی و اشیا را، آن‌گونه که هستند، بشناسد و واقعیت آنها را دریابد (مطهری، ۱۳۸۸: ۶۶).

علت اصلی اینکه بشر به دنبال فلسفه می‌رود، برای همین حس حقیقت‌جویی است که می‌خواسته حقایق همه اشیا را درک کند. حقیقت‌جویی از نظر بسیاری از فیلسوفان همان کمال نظری انسان است و انسان، بالفطره می‌خواهد

عبدالله حسینی اسکندیان و قربانعلی کریمزاده قراملکی ۱۵

کمال نظری پیدا کند و حقایق جهان را درک کند و این میل در انسان برای دانستن، برای رسیدن به حقایق جهان است (جعفری، ۱۳۷۸: ۱۱۴).

ب. گرایش به خیر و فضیلت: این نوع گرایش در انسان از مقوله اخلاق است. انسان به بسیاری از امور گرایش دارد که موجب بهره‌مندی او می‌شود؛ برای مثال، پول نوعی منفعت برای انسان محسوب می‌شود و انسان به وسیله آن می‌تواند بسیاری از نیازهای مادی خود را تأمین کند. در واقع، می‌توان گفت که گرایش انسان به منفعت، همان خودمحوری است؛ یعنی انسان برای اینکه بقایش تأمین شود، به یک‌سری امور گرایش پیدا می‌کند.

ج. گرایش به جمال و زیبایی: گرایش به زیبایی و جمال —چه به معنای زیبایی دوستی و چه به معنای زیبایی‌آفرینی که نامش هنر است— در انسان وجود دارد. تقریباً هیچ انسانی پیدا نمی‌شود که فاقد این حس باشد. این حس زیبایی دوستی، خودش را در همه ابعاد زندگی انسان نشان می‌دهد و انسان، همیشه تلاش می‌کند تا در زندگی، جنبه‌های بیشتری برای زیبایی در خودش به وجود آورد که نشانه‌های آن را می‌توان در کارهای مختلف روزمره مثل انتخاب لباس، انتخاب نوع منزل و... مشاهده کرد؛ امور مذکور، نشان‌دهنده این است که گرایش به زیبایی و مظاهر زیبایی نیز یک نوع گرایش در انسان است.

د. گرایش به خلاقیت و ابداع: گرایش دیگری که در انسان هست، گرایش به خلاقیت و ابداع است. انسان می‌خواهد که یک چیزی را به وجود بیاورد و میل دارد به اینکه چیزی را خلق کند که در گذشته، نبوده است. البته نمی‌توان این واقعیت را انکار کرد که بشر در زندگی برای برطرف کردن نیازهای خود، به خیلی چیزها روی آورده، مثل کار و خلاقیت و چیزهای دیگر، ولی این نظر نمی‌تواند جملگی علت گرایش انسان به خلاقیت باشد، بلکه خلاقیت خودش می‌تواند به مثابه یک هدف برای انسان باشد.

ه. گرایش به عشق و پرستش: یکی دیگر از گرایش‌های موجود در انسان، گرایش به عشق و پرستش است. انسان یک موجود بسیار پیچیده، در بین موجودات جهان هستی است که به همین علت، انسان را عالم صغیر می‌گویند (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۲۴). انسان، ذلتاً میل به پرستش موجودی دارد که اعتقاد دارد خالق اوست و سرنوشت انسان و جهان به دست آن خدا، تعیین می‌شود.

۲-۳. تبیین نظریه

شهید مطهری برای نظریه فطری بودن منشأ دین، دلایلی نقلی و عقلی ذکر کرده که در این بخش، به بررسی و تبیین آنها خواهیم پرداخت.

۲-۳-۱. دلایل نقلی

شهید مطهری در بررسی خود در آیات قرآنی، به این نکته اشاره دارد که در قرآن به نوعی به آیات انفسی اهمیت بیشتری داده شده تا آیات آفاقی، به طوری که قرآن برای انسان ضمیری فطری قائل است و آیات انفسی، مشیر به خداجویی فطری است.

شهید مطهری آیاتی را که به مسئله فطرت اشاره دارند، به شرح زیر بیان کرده است:

﴿إِنَّمَا أَعِهُدُ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ﴾ (یس: ۶۰).

استاد مطهری در این آیه، گرایش انسان به پرستش و عبادت خدا و حق را یک عهد و پیمانی می‌داند که در سرشت تمام انسان نهاده شده است؛ سخن از یک عهد و پیمان است: ای بنی آدم، ای فرزندان آدم! (صحبت یک نفر و دو نفر یا یک امت و دو امت نیست) آیا من با شما پیمان نبستم؟ می‌گویید من و شما قبلاً با یکدیگر قرارداد و پیمان بستیم که شیطان را پرستش نکنید.

اینجا، پرستش شیطان، شیطان‌پرستی به آن معنا نیست که برویم در یک محراب، مجسمه شیطان را بسازیم، بلکه همان تبعیت از شیطان است. ﴿وَإِنْ اعْبُدُونِي﴾ به این معناست که ما با همدیگر پیمان بستیم که شیطان را پرستش نکنید، من را پرستش کنید. ﴿هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾ هم به این اشاره دارد که راه راست که شما را به سعادت می‌رساند، این است.

﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾ (اعراف: ۱۷۲).

از دیدگاه شهید مطهری، این آیه شریفه بیانگر این مطلب است که انسان قبل از اینکه به عنوان یک موجود، پا به عرصه این عالم گذاشته باشد، در واقع نوعی اقرار به وجود خداوند در سرشت او وجود دارد. شهید مطهری معتقدند که قرآن، این اصل را به صورت کلی‌تر و در مورد تمام موجودات به کار می‌برد، به این صورت که گرایش به حق در تمام موجودات وجود دارد و برای این اصل کلی، از آیات زیر استفاده می‌کنند:

﴿وَلَكِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (لقمان: ۲۵).

به اعتقاد شهید مطهری، این آیه در میان مفسران، به دو گونه تفسیر شده است؛ برخی گفته‌اند که مقصود قرآن این است که باور مشرکان به خالقیت الهی کامل است و بی‌شراکت بت‌ها، خدا را خالق مطلق می‌دانند، اما اشکال در این

عبدالله حسینی اسکندیان و قربانعلی کریمزاده قراملکی ۱۷

است که با وجود این، غیرخالق را در عبادت خالق، شریک قرار می‌دهند. این بیان، همان اعتقادات متعارف و معمولی زمان پیامبر است. بعضی دیگر معتقد هستند که سخن قرآن این است که هرچند مشرکان بر حسب باورهای سخیف خود، غیرخدا را برای خدا حتی در خالقیت شریک قرار می‌دهند، اما اگر از آنها بپرسید چه کسی را عبادت می‌کنید، به‌ناچار می‌گویند خالق را. بعد می‌گویید: خالق کیست؟ سپس فطرتش پاسخ می‌دهد: الله (مطهری، ۱۳۸۸: ۳۴).

﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (روم: ۳۰).

در مورد این آیه باید گفت که مطابق این آیه، انسان باید به دینی گرایش پیدا کند که دین حنیف است؛ به دلیل اینکه از باطل دور است و به حق نزدیک. ویژگی دوم این دین، مطابق با فطرت بودن آن است که انسان طبیعتش بر طبق آن، آفریده شده است. ویژگی سوم که در این آیه منظور است، این است که سرشت دین حنیف در انسان قابل‌دگرگونی نیست، یعنی تا انسان در عالم هست، با این سرشت متولد می‌شود. دین حق، دینی است که برخاسته از فطرت و طبیعت انسان است و پاسخ‌گوی نیازهای واقعی انسان می‌باشد؛ این آیه در کمال صراحت، دین را «فطرة الله» برای همه مردم می‌شناسد (مطهری، ۱۳۸۸: ۶۷).

شهید مطهری همچنین بعد از ذکر آیات قرآنی در مورد فطرت، به بیان چند روایت و نیز مطالبی از نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه پرداخته که به آن، اشاره می‌کنیم:

شهید مطهری ابتدا به یک حدیث از پیامبر اکرم (ص) اشاره می‌کند که می‌فرمایند: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَ إِنَّمَا أَبَوَاهُ يَهُودَانِهِ وَ يُنَصِّرَانِهِ أَوْ يُمَجِّسَانِهِ» (ری‌شهری، ۱۳۸۴، ۳: ۴۲۶).

شهید مطهری در تبیین این حدیث، چنین می‌گوید:

«هر مولودی که متولد می‌شود، بر فطرت الهی، بر فطرت اسلامی به دنیا می‌آید، پدران و مادران هستند که اینها را تغییر می‌دهند. اگر یهودی هستند، یهودی‌اش می‌کنند؛ نصرانی هستند، نصرانی‌اش می‌کنند؛ مجوسی هستند، مجوسی‌اش می‌کنند؛ هرکه هر گروهی هست، آن گروهی‌اش می‌کند» (مطهری، ۱۳۷۴، ۱: ۶۰۴).

شهید مطهری به خطبه نخست نهج‌البلاغه نیز اشاره دارند که این چنین است:

«فَبَعَثَ فِيهِمْ رَسُولَهُ وَ وَاتَرَ إِلَيْهِمْ أَنْبِيَائَهُ لِيَسْتَأْذِنَهُمْ مِنْ شَأْنِ فِطْرَتِهِ وَيُنْذِرَهُمْ مِنْ نَفْسِ نِعْمَتِهِ وَ يَحْتَجُّوا عَلَيْهِمْ بِالتَّبْلِيغِ وَ يَتَوَكَّلُوا عَلَيْهِمْ دَفَائِنَ الْعُقُولِ» (نهج‌البلاغه: خطبه اول).

۱۸ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری
شهید مطهری در توضیح و بیان معنای این خطبه، چنین می‌نویسند:

«خداوند، رسولان خود را در میان مردم مبعوث فرمود و انبیای خودش را یکی پس از دیگری فرستاد تا از مردم بخواهند به پیمانی که در فطرتشان است، وفا کنند و نعمت‌های خدا را که مورد غفلت و نسیان بشر است، به یاد آورند و به این وسیله بر مردم اتمام حجت کنند؛ یعنی اینکه دلیل برای مردم بیاورند، مردم را اقناع کنند و عذر را از مردم قطع کنند و [بالاخره] آمدند مردم را آگاه کنند که در عمق روح شما، در اعماق عقول شما و در اعماق ضمیر باطن شما، گنج‌ها وجود دارد. پیامبران آمدند روی آن گنج‌ها را عقب بزنند تا بشر متوجه شود که چه گنجی در او نهفته و او نمی‌دانست» (مطهری، ۱۳۸۲: ۲۴۹).

۲-۳-۲. دلایل عقلی

شهید مطهری در تبیین ادله عقلی، به بیان مقدماتی می‌پردازد:

۱. شهید مطهری معتقد است که خواسته‌های بشر، دو نوع است؛ خواسته‌های طبیعی و خواسته‌های غیرطبیعی یا همان اعتباری. خواسته‌های طبیعی ناشی از ساختمان طبیعی بشر هستند که از ضمیر باطن و سرشت انسان، سرچشمه گرفته‌اند و هر بشری به‌موجب اینکه بشر است، خواستار آن می‌باشد؛ مثل علاقه انسان به زیبایی و جمال، کشف حقایق، تشکیل خانواده، تداوم نسل، تحمل سختی‌ها و... انسان، یک‌سری خواسته‌هایی نیز دارد که غیرطبیعی بوده و عادات یا اعتیادات نامیده می‌شوند. به‌طور مثال، عادات غذایی، استعمال دخانیات، عادات رفتاری و مانند اینها که اکثراً می‌توان آنها را تغییر داد یا به فراموشی سپرد، برخلاف عادات طبیعی که نمی‌توان آنها را تغییر داد یا از بین برد چون به‌گونه‌ای در نسل بشر وجود دارد.

۲. شهید مطهری بر این باور است که دین اگر بخواهد در میان انسان‌ها جاری و زنده باشد، باید دارای ویژگی‌هایی نیز باشد؛ یکی اینکه باید در نهاد و سرشت انسان جای داشته باشد و به‌صورت یک خواسته درونی، ریشه در اعماق فطرت انسان داشته باشد و در آن، ریشه دوانیده باشد یا اینکه بتواند نیازها و خواسته‌های طبیعی انسان را تأمین کند، به‌طوری‌که آن‌چنان جایگاهی داشته باشد که چیزهای دیگر نتوانند جای آن را پر کنند (همان: ۲۵۰).

شهید مطهری معتقد است که دین، هر دوی این ویژگی‌ها را دارد، یعنی هم در نهاد بشر و منطبق با خواسته‌های طبیعی انسان است و هم از لحاظ تأمین خواسته‌های انسان، جایگاه بسیار والایی دارد که جایگزینی برای آن، یافت

نمی‌شود:

«امروزه دیگر معلوم شده است که پیشرفت علم و تمدن، نیازی را که بشر به دین برای زندگی بهتر دارد، رفع نمی‌کند. بشر، هم از لحاظ شخصی احتیاج به دین دارد و هم از لحاظ اجتماعی بدان نیازمند است» (همان: ۲۵۲).

انسان، وقتی با محدودیت‌ها و ناتوانی‌های جسمی خود روبه‌رو می‌شود، به این نکته برخورد می‌کند که روزی از بین خواهد رفت؛ پس به تفکر درباره آینده و سرنوشت خویش می‌پردازد و خود را در بین دو مسئله ازل و فانی بودن و ارتباط آنها با یکدیگر می‌بیند که در حل آن، ناتوان است. تنها چیزی که توان پاسخ‌گویی به این معما را دارد، دین فطری و احساس دینی انسان است.

پایه و اساس نظریه فطری بودن دین، این است که انسان، نیاز درونی و سرشتی دارد که وی را به پرستش وامی‌دارد و چنین نیست که منشأ این‌گونه تمایلات، اموری مانند جهل، ترس و یا جامعه باشد. بنابراین، اگر به تاریخ و سیر تحولات آن نظر کنیم، یک‌سری عناصری را می‌بینیم که همیشه بوده‌اند و این عناصر نمی‌توانند بیرون از ذات انسان و مربوط به عوامل خارجی باشد، چون اگر این‌طور بود، در طی دوران‌های مختلف تاریخ باید از بین می‌رفتند؛ به همین دلیل می‌توان گفت که این امور، فطری هستند. اموری که نتیجه گرایش به خدا بوده و بشر، همیشه به راست‌گویی، عدالت و یا امانت‌داری گرایش داشته و این، همان اموری است که در دین به آن تأکید شده و فطری هم می‌باشد. بنابراین، فقط آموزه‌های دین است که توانایی پاسخ‌گویی نیازهای اساسی انسان را دارد و هیچ عامل دیگری نمی‌تواند جای آن را بگیرد.

۳. نقد دیدگاه مارکس

شهید مطهری در مجموعه آثار خود، نقدش بر نظریه مارکسیسم در مورد منشأ دین را با نگاهی به تاریخ ادیان آغاز کرده و معتقد است که اگر به تاریخ ادیان نگاه کنیم، از قدیم‌ترین ایام که بشر بر روی کره زمین زندگی می‌کرده است، یا همان دوره اشتراک اولیه (به گفته مارکسیست‌ها)، نشانه‌های پرستش وجود داشته و پرستش خدای یگانه از دوران کهن و قدیم وجود داشته است. برخلاف نظریه مارکسیست‌ها که معتقدند دین بعد از به وجود آمدن مالکیت و جدا شدن جامعه به دو گروه استثمارگر و استثمارشده به وجود آمد. یعنی تاریخ ادیان نشان می‌دهد که از قدیم‌ترین ایامی که بشر بر روی زمین زندگی می‌کرده، آثار پرستش وجود دارد (مطهری، ۱۳۸۸: ۳۴).

اگر نگاهی به تاریخ ادیان گذشته داشته باشیم، این نظر که دین، ساخته دست طبقه حاکم است، با تاریخ بسیاری

۲۰ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری
از ادیان سازگار نیست و منافات دارد؛ نه با تاریخ مسیحیت، نه دین یهود و تاریخ بنی اسرائیل. حضرت موسی (ع) با اینکه در خانه فرعون بزرگ شده بود، از لحاظ خونی و نژادی به طبقه محروم جامعه تعلق داشت و در آن زمان، این فرعونیان نبودند که قیام کردند و به پا خاستند، بلکه طبقه محروم و موسی (ع) بودند که علیه فرعون و فرعونیان و به سود طبقه محروم و استثمارشده قیام کردند و این، به هیچ وجه توجیه مارکسیستی ندارد.

پس اگر مطابق دیدگاه مارکسیست‌ها، دین را طبقه حاکم درست کرده بود، چرا موسی (ع) به سود بنی اسرائیل قیام کرد؟ پس گروه استثمارشده هستند که قیام می‌کنند و داعیه دین دارند نه طبقه حاکم برای استثمار طبقه زیردست (مطهری، ۱۳۷۴، ۲: ۵۷۸-۵۸۰).

نقد دیگر شهید مطهری بر نظریه مارکس، این است که اگرچه دین می‌تواند دست‌مایه بسیاری از حاکمان برای فریب مردم در جامعه قرار گیرد و آنها برای رسیدن به اهداف خود از آن بهره بگیرند؛ ولی هرگز نمی‌توان این سخن را دلیلی بر این دانست که دین منشأ و سرچشمه‌ای جز فریبکاری و سوءاستفاده حاکمان ندارد، یا به تعبیر مارکس، «اندیشه‌های حاکم بر جامعه، همواره همان اندیشه‌های طبقه حاکم است». ما همیشه در طول تاریخ ادیان، با نمونه‌های بسیاری مواجه بوده‌ایم که در آن، آموزه‌های دینی در واقع مردم را به مبارزه با ظلم و ستم طبقه حاکم فراخوانده و علیه آنها، آموزه‌هایی را در خود داشته‌اند؛ پس این سخن هرگز به این معنی نمی‌تواند باشد که دین، همیشه به سود طبقه حاکم بوده است و یا ساخته دست آنهاست، چون اگر این طور بود که چنین نشانه‌هایی بر ضد طبقه حاکم و ستمگر در آن، دیده نمی‌شد.

نقد دیگر این است که بر فرض که دین، زائیده طبقه حاکم باشد، در این صورت نباید در میان طبقه حاکم و ثروتمند جامعه، دیندار واقعی و پایبند به دین یافت؛ در حالی که در میان طبقه غنی هم دیندارانی با پایبندی محکم به دستورات دینی یافت می‌شود که به هیچ وجه از دین به عنوان ابزاری برای تسلط بر طبقه زیردست، استفاده نمی‌کنند (مطهری، ۱۳۸۹: ۶۰).

نقد دیگر شهید مطهری این است که احکام برخی از ادیان به خصوص اسلام، کاملاً برخلاف منافع سرمایه‌داران و طبقه حاکم است؛ مانند تحریم ربا، حرمت استثمار انسان‌ها، وجوب خمس و زکات و دیگر احکام که کاملاً برخلاف مبانی مارکسیسم است (حسینی، ۱۳۸۸: ۸۲-۸۳).

نتیجه‌گیری

بحث در مورد منشأ دین، از مباحث مهم فلسفه دین و الهیات جدید است که موجب بحث‌ها و تأملات بسیار

عبدالله حسینی اسکندیان و قربانعلی کریم‌زاده قراملکی ۲۱

شده و دیدگاه‌های مختلفی درباره آن ابراز شده است. مارکس، بر اساس ماتریالیسم دیالکتیک، بر این باور است که دین، زائیده طبقه حاکم است. مارکس، بیشتر قصدش ارائه نقدی از دین و تحلیل جنبه‌هایی از آن بود که به درد مقاصد خاص او می‌خوردند، یعنی در واقع ارائه انتقاد از استثمار در جامعه طبقاتی و به‌ویژه سرمایه‌داری، به‌منظور کمک به براندازی آن. مارکس، کمتر از روی علاقه صرفاً دانشگاهی می‌نوشت و عموماً مقاصد سیاسی در ذهن داشت. تحلیل همه‌جانبه دین، به مقاصد سیاسی او کمک نمی‌کرد و به همین دلیل، تنها به جنبه‌هایی از دین می‌پرداخت که موانعی در جهت مقاصدش به شمار می‌آمدند؛ از همین رو، مارکس نمی‌کوشید که تحلیل همه‌جانبه‌ای از دین به دست دهد. مارکس، این‌طور القا می‌کرد که آنچه درباره دین گفته است، به ماهیت آن مربوط می‌شود، ولی باید گفت دیدگاهش در این باره یک دیدگاه خام، یک‌سویه، بدون دقت و ساده‌انگارانه است که نمی‌توان آن را پذیرفت و نظریه فطرت شهید مطهری در این باره، به مراتب قوی‌تر و مستدل‌تر از دیدگاه اوست که پشتوانه عقلی و نقلی دارد اما دیدگاه مارکس با مبانی بدیهی عقلی در تضاد است.

منابع

قرآن کریم

نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، تهران: انتشارات جلوه کمال.

ابن عربی، محی‌الدین (۱۳۸۵). *فصوص‌الحکم*، ترجمه و شرح محمدعلی موحد و صمد موحد، تهران: نشر کارنامه، چاپ اول.

افلاطون (۱۳۸۷). *شش رساله، فیدون*، ترجمه محمدعلی فروغی، تهران: انتشارات هرمس، چاپ پنجم.

افلاطون (۱۳۸۸). *چهار رساله، فدروس*، ترجمه محمود صناعی، تهران: انتشارات هرمس، چاپ چهارم.

پالس، دنیل (۱۳۸۲). *هفت نظریه در باب دین*، ترجمه عزیز بختیاری، قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی (ره)، چاپ اول.

جعفری، محمدتقی (۱۳۷۸). *فلسفه دین*، تهران: پژوهشگاه اندیشه و فرهنگ اسلامی، چاپ اول.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰). *انتظار بشر از دین*، تحقیق و تنظیم محمدرضا مصطفی‌پور، قم: نشر اسراء، چاپ دوم.

حسینی اسکندیان، عبدالله؛ کریم‌زاده قراملکی، قربانعلی (۱۴۰۲). *بررسی و نقد دیدگاه پوزیتیویستی آگوست کنت در باب منشأ دین بر اساس نظریه فطرت شهید مطهری*، پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، دوره چهارم، شماره هفتم، صص.

۲۲ منشأ دین از دیدگاه کارل مارکس و نقد آن بر مبنای نظریه فطرت شهید مطهری
حسینی، سیداکبر؛ خواص، امیر (۱۳۸۸). منشأ دین (بررسی و نقد دیدگاه‌ها)، تهران: انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ اول.

ری شهری، محمد (۱۳۸۴). میزان/الحکمه، قم: دارالحديث.
ریمون، آرون (۱۳۷۷). مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.

شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی دین، تهران: نشر نی، چاپ دوم.
طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۶۳). تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، تهران: انتشارات محمدی، چاپ اول.

فوئرباخ، لودویگ (۱۴۰۱). شناخت و ماهیت مسیحیت، ترجمه تیرداد نیکی، تهران: انتشارات شفیعی، چاپ دوم.
قائم‌نیا، علیرضا (۱۳۷۹). درآمدی بر منشأ دین، قم: انتشارات معارف، چاپ اول.
قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۳). استاد مطهری و کلام جدید، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.

کیویت، دان (۱۳۸۹). دریای ایمان، ترجمه حسن کامشاد، تهران: انتشارات طرح نو، چاپ چهارم.
مارکس، کارل (۱۴۰۰). نقد فلسفه حق هگل، ترجمه محمود عبادیان، تهران: انتشارات اختران، چاپ اول.

مارکس، کارل (۱۴۰۱). خانواده مقدس، ترجمه تیرداد نیکی، تهران: انتشارات شفیعی، چاپ دوم.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۲). معارف قرآن، قم: مؤسسه در راه حق، چاپ اول.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). فطرت، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). علل گرایش به مادیگری، قم: انتشارات صدرا، چاپ ششم.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). اصول فلسفه و روش رئالیسم، تهران: انتشارات صدرا، چاپ چهاردهم.

همیلتون، ملکم (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث، چاپ چهارم.

Marx, Karl (2004). *Capital, An Introduction by Ernest Mandel*, New York: Penguin, Second Edition.

Marx, Karl; Engels, Friedrich (2019). *Manifesto of the Communist Party or The Communist Manifesto*, Grapevine, First Edition.